

Volgordevariatie in twee- en meerledige hypotactische en paratactische werkwoordclusters in Middelnederlandse oorkonden

Ute Boonen

Zusammenfassung

Gegenstand der vorliegenden Untersuchung ist die Verwendung unterschiedlicher Reihenfolge in verbalen Endgruppen im Mittelniederländischen des 13. und 14. Jahrhunderts. Zunächst wird die empirische Analyse von 3610 Verbclustern hinsichtlich der syntaktischen Struktur aus einer früheren Untersuchung vorgestellt. Dabei werden Aspekte wie Zeitraum, Art des Hilfsverbs, Satzkomplexität und Schreibdialekt als wichtige Faktoren bei der Verwendung unterschiedlicher Reihenfolgen angeführt. Gespiegelt an diesen Resultaten wird die Analyse mehrgliedriger hypotaktischer Verbalgruppen und parataktisch aufgebauter Verbclusters bezogen auf die Reihenfolge von finiten und infiniten verbalen Elementen vorgestellt. Zudem findet ein Vergleich mit der parataktisch aufgebauten Verbalgruppe aus der stereotypen Urkundenformel allen denghene die dese lettren sullen sien ende horen lesen statt. Schließlich wird der Versuch unternommen, die Verwendung der Struktur im parataktischen Verbcluster der Adressformel zu erklären.

1. Inleiding

De Nederlandse taal kent in de werkwoordelijke eindgroep in bijzinnen verschillende volgordepatronen: de persoonsvorm (Vf, Verbum finitum) kan zowel voor als achter de andere werkwoordelijke elementen (V) staan. Staat de persoonsvorm vooraan, dan spreken we van de rode volgorde (Vf+V), staat de persoonsvorm achteraan (V+Vf) van de groene volgorde. Dit fenomeen is in de Nederlandse taalkunde een populair onderwerp waaraan talloze studies vanuit verschillende perspectieven gewijd zijn.¹ Naast werkwoordelijke eindgroepen met twee elementen komen ook meerledige clusters voor. Deze kunnen eveneens verschillend opgebouwd zijn: van een hypotactische opbouw

1 Een uitvoerige beschrijving van een aantal belangrijke studies is te vinden in Boonen (2010:198-224).

is sprake als de verschillende werkwoordelijke elementen op verschillende niveaus staan en van elkaar afhankelijk zijn, zoals in *De supporters vinden dat de voetballer geschorst had moeten worden*. Naast de persoonsvorm *had* zijn in deze cluster nog het voltooid deelwoord *geschorst* en de infinitieven *moeten* en *worden* gebruikt. De volgorde van de finiete en infinitieve werkwoordsvormen kan variëren, zo is ook ... *had moeten worden geschorst* een mogelijke volgorde. Naast hypotactische groepen zijn er ook paratactisch opgebouwde clusters, die door een nevenschikking van de werkwoordelijke elementen zijn gekenmerkt. De elementen zijn door connectoren als *en* en *of* met elkaar verbonden, zoals in *Het was te zien dat de spits had getrapt en gespuugd*. Ook bij paratactische clusters is er variatie in de volgorde mogelijk, bijvoorbeeld *dat de spits getrapt had en gespuugd*.

In het kader van mijn onderzoek naar de Middelnederlandse oorkonde-taal in 13de- en 14de-eeuwse oorkonden heb ik me ook met de volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep beziggehouden.² Uitgangspunt van het proefschrift is het taalgebruik in oorkonden: in hoeverre zijn de formules vertalingen van Latijnse (of Franse) voorlopers, zijn er regionale verschillen bij het gebruik van bepaalde formules etc. Ook de syntactische structuur van de adresformule (*allen denghene die dese lettren sullen sien ende horen lesen*) is in dit kader onderzocht. Om het taalgebruik in de formule met minder stereotiep taalgebruik te vergelijken is een analyse van woordvolgordevariatie in twee- en meerledige clusters uitgevoerd. Met mijn onderzoek trachtte ik antwoorden te vinden op de volgende vragen: Welke resultaten levert een analyse van 3610 werkwoordelijke eindgroepen met betrekking tot het gebruik van de rode of groene volgorde in het Middelnederlands uit de 13de en 14de eeuw? Zijn er aanwijzingen te vinden dat de ene volgorde ouder is dan de andere? Welke factoren beïnvloeden het gebruik van de rode en groene volgorde? Zijn er geografische verschillen? De gegevens van het onderzoek zijn gebaseerd op oorkonden uit twee tekstcorpora die in boekvorm en elektronisch beschikbaar zijn: het *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, ook *Corpus Gysseling* (CG) genoemd, en het *Corpus veertiende-eeuws Middelnederlands*, ook *Corpus Van Reenen-Mulder* (CRM) genoemd.

In dit artikel geef ik na een korte verantwoording van het gebruikte materiaal in paragraaf 2, een beknopte samenvatting van de eerder verrichte analyse van de werkwoordelijke eindgroepen, zoals deze in mijn proefschrift is uitgewerkt (paragraaf 3). Daarbij ga ik in op verschillende factoren die het gebruik van een bepaalde volgorde beïnvloeden zoals de periode, het soort

² Het proefschrift dat in 2010 onder de titel *Die mittelniederländische Urkundensprache im 13. und 14. Jahrhundert: Vorlagen, Normierung, Sprachgebrauch* gepubliceerd is, is vrij breed qua opzet; o.a. worden de opbouw van (Middelnederlandse) oorkonden en de samenhang van de volkstalige verwoording met de Latijnse voorlopers onderzocht.

hulpwerkwoord, de complexiteit van de zin en het schrijfdialect. De resultaten zijn hier beknopt samengevat, details zijn te vinden in Boonen (2010: hoofdstukken 6 en 7). Voortbouwend op dit onderzoek, wil ik dan nauwkeuriger ingaan op de volgordevariatie in twee- en meerledige hypotactische en paratactische werkwoordclusters (paragrafen 4 en 5). Welke volgorde wordt in de meerledige constructies gebruikt? Is er een voorkeur voor een bepaalde variant? Is de volgorde gelijk in hypotactische en in paratactische clusters? De resultaten van deze analyse vergelijk ik met de resultaten van het onderzoek naar de werkwoordsvolgorde in de adresformule. De werkwoordcluster in deze formule is namelijk eveneens paratactisch opgebouwd. Ik sluit af met een samenvatting en conclusie (paragraaf 6).

2. Het gebruikte corpus

Het onderzochte materiaal bestaat uit Middelnederlandse oorkonden uit de 13de en 14de eeuw. De 13de-eeuwse documenten komen uit het Corpus Gyseling (CG), de 14de-eeuwse uit het VU-Corpus Van Reenen-Mulder (CRM). Beide corpora, die ook in digitale vorm beschikbaar zijn, bevatten ambtelijke teksten in de volkstaal, het Middelnederlands. Uit deze omvangrijke corpora heb ik een selectie van 1930 oorkonden uit de periode van 1260–1400 gemaakt; 819 documenten zijn afkomstig uit de laatste vier decennia van de 13de eeuw, 1111 documenten uit de 14de eeuw.³ De 21 schrijfcetra waaruit de oorkonden afkomstig zijn, liggen over het hele Middelnederlandse taalgebied verspreid en beschikken in de gebruikte corpora minimaal over 30 vervaardigde documenten.⁴ Deze 1930 oorkonden vormen het materiaal voor de analyse van de adresformule.

Voor de analyse van werkwoordelijke eindgroepen die *geen* onderdeel van de adresformule uitmaken, heb ik uit mijn corpus wederom een selectie gemaakt.⁵ Zo zijn uit de 1930 documenten 934 oorkonden geselecteerd, waarvan 330 documenten dateren uit de 13de eeuw (1260–1300) en 604 uit de

3 Voor een uitvoerige beschrijving van het corpus zie Boonen (2010:39-46, 271-276, 377-386).

4 Dit zijn in alfabetische volgorde: Amsterdam, Breda, Brugge, Brussel, Delft, Den Haag, Deventer, Dordrecht, Gent, Gouda, Groningen, Haarlem, Helmond, Kanselarij der Graven van Holland (KGH), Leiden, Maastricht, Mechelen, Middelburg, Utrecht, Zutphen, Zwolle.

De schrijfcetra Deventer, Zutphen en Zwolle worden soms ook bij het Middelnederlandse taalgebied gerekend, de oostgrens van het Middelnederlandse gebied is niet eenduidig aan te geven (cf. Berteloot 1995, Peters 2007, Eickmans 2003:2629).

5 Voor een uitvoerige verantwoording van de selectiecriteria zie Boonen (2010:272-276).

14de eeuw.⁶ In deze 934 documenten zijn alle werkwoordelijke eindgroepen (tweeledige en meerledige, hypotactisch en paratactisch opgebouwde) in bijzinnen onderzocht, waar een van de hulpwerkwoorden *sullen*, *hebben* en *sijn* als persoonsvorm fungeert; in totaal zijn dat 3610 clusters.⁷

3. Volgordevariatie in het Middelnederlands

De volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep is een fenomeen dat ook al in de 13de en 14de eeuw in het Middelnederlands voorkomt, zoals uit de volgende voorbeelden blijkt:

- (1) *Dat zi sullen ligghen* (Dordrecht, 13de eeuw)
 (2) *also langhe als clare vorscreuen leuen sal* (Middelburg, 14de eeuw)

Naast tweeledige eindgroepen komen ook meerledige eindgroepen voor. Het zelfstandig werkwoord kan een infinitief (voorbeeld (3)) of een voltooid deelwoord (voorbeeld (4) en (5)) zijn. Verschillende volgordes zijn ook hier mogelijk. Zo kan de persoonsvorm helemaal vooraan staan zoals in voorbeeld (3) (Vf+V+V), in het midden zoals in voorbeeld (4) (V+Vf+V) of achteraan zoals in voorbeeld (5) (V+V+Vf).⁸

- (3) *dat wie dor de sluis [...] solen doen wateren* (Utrecht, 13de eeuw)
 (4) *dat hi [...] betaelt sal wesen* (Brugge, 14de eeuw)
 (5) *die van der scolt ghemacht werden sullen* (Maastricht, 14de eeuw)

Werkwoordclusters kunnen niet alleen hypotactisch opgebouwd zijn, maar ook paratactisch. Deze clusters bestaan uit een persoonsvorm en twee (of meer) nevenschikte infinitieven of voltooid deelwoorden, die door een connector (zoals *en* of *of*) met elkaar verbonden zijn. Een paratactische cluster is de werkwoordelijke eindgroep in de adresformule (6), maar ook in de andere onderdelen van de oorkonden komen paratactisch opgebouwde clusters

6 Deze oorkonden zijn uit de volgende 14 schrijfcentra afkomstig (in alfabetische volgorde): Brugge (Hand 281), Brussel, Den Haag, Deventer, Dordrecht, Gent, Groningen, KGH (Hand 308B, 824A), Maastricht, Mechelen, Middelburg, Utrecht, Zutphen, Zwolle.

7 Voor het onderzoek is gekeken naar eindgroepen met de hulpwerkwoorden *sullen*, *hebben* en *sijn* omdat deze in de documenten goed gerepresenteerd zijn (cf. Boonen 2010:285-286).

8 Stroop spreekt in dit verband van drie verschillende systemen: systeem I, II en III (1970:257-259); bij de berekeningen in Boonen (2010) zijn alle volgordes met de persoonsvorm initieel als rood, de andere volgordes, met de persoonsvorm niet-initieel, als groen berekend.

voor (voorbeeld (7)). De persoonsvorm kan ook in deze gevallen op verschillende posities staan, helemaal vooraan zoals in voorbeeld (6), in het midden zoals in voorbeeld (7), of helemaal achteraan zoals in voorbeeld (8).⁹

- (6) *allen denghenen die dese lettren sullen sien ende horen lesen* (Brugge, 13de eeuw)
 (7) *allen den ghenen die desen brief sien sullen jof horen lesen* (KGH, 13de eeuw)
 (8) *dat sie [...] ouerghegheuen ende ouerghewijst hebben* (Deventer, 14de eeuw)

De volgordeverschillen van de infinitie delen in de hypotactische en paratactische clusters bespreek ik in de paragrafen 4 en 5.

De analyse van alle 3610 eindgroepen samen laat zien dat in het 13de- en 14de-eeuwse materiaal beide volgordes, met de persoonsvorm initieel en niet-initieel, gebruikelijk zijn. De groene volgorde krijgt echter met 75,9% van alle werkwoordelijke clusters duidelijk de voorkeur, de rode wordt slechts in 24,1% van de clusters gebruikt (cf. tab. 1).¹⁰

<i>wwlijke clusters</i>	<i>Vf initieel</i>		<i>Vf niet-initieel</i>	
	<i>n</i>	<i>%</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
Σ				
3610	870	24,1	2740	75,9

Tabel 1: Volgordevariatie in werkwoordclusters (13de + 14de eeuw)

Verschillende factoren lijken de keuze tussen de volgordes te beïnvloeden. Bij het onderzoek naar de volgordevariatie in het moderne Nederlands worden onder andere grammaticale, semantische, sociolinguïstische en prosodisch-ritmische factoren aangehaald (cf. Boonen 2010:203-224). Prosodisch-ritmische factoren worden in verschillende studies – ook voor vroegere taalstadia – als verklarend element genoemd (cf. De Meersman 1975, 1980, 1990; De Schutter 1991, 1996; Swerts 1998; Duinhoven 1998; Arfs 2007; De Sutter e.a. 2007). Ook de opbouw en de lengte van de zin en de lengte van de werk-

9 Constructies met de persoonsvorm initieel zoals in voorbeeld (6) zijn in Boonen (2010) wederom als rood, de andere varianten als groen gerekend.

10 Een vergelijking met de volgordevariatie in enkel de tweeledige werkwoordelijke eindgroepen laat eenzelfde tendens zien: de rode volgorde komt in 22,9% (746 van 3255), de groene volgorde in 77,1% (2509 van 3255) van de tweeledige eindgroepen voor; statistisch is het verschil tussen de verhoudingen bij alle clusters en alleen de tweeledige niet significant (Pearson $\chi^2 = 1,26$; $df = 1$; $p > 0,1$). Voor zijn hulp bij de statistische berekeningen dank ik mijn collega Bernhard Fisseni.

woordelijke eindgroep spelen blijkbaar een rol bij het gebruik van de rode en groene volgorde (cf. De Schutter 2005, De Sutter e.a. 2007). Het is de vraag of en in hoeverre de factoren die voor het moderne Nederlands onderzocht zijn, ook een rol spelen bij de volgorde in het Middelnederlands.

In dit artikel wil ik vier factoren noemen die volgens mijn eerder verricht onderzoek voor de volgorde in de werkwoordelijke eindgroep in het Middelnederlands belangrijk lijken:

- Periode: kan er een diachroon verschil bij het gebruik van de rode en de groene volgorde worden vastgesteld?
- Hulpwerkwoord: is de volgorde afhankelijk van het hulpwerkwoord? Zijn er verschillen tussen clusters met *sullen*, *hebben* en *sijn*?
- Topologie: welke invloed heeft de syntactische omgeving van de cluster? Kunnen we verschillen zien tussen complexe en niet-complexe zinnen?
- Regio: zijn er regionale verschillen in het gebruik van de rode en de groene volgorde? Hebben dialecten hun eigen voorkeurvariant?

3.1. De periode

Verscheidene studies zijn reeds aan de volgordeverschillen in het Middelnederlands gewijd. Zo onderzoekt Van Leuvensteijn (1987) het gebruik van de rode en groene volgorde in Goudse oorkonden uit de 14de eeuw. De studies van De Meersman zijn gericht op ambtelijke teksten uit Gent uit de 13de eeuw en op Brabantse documenten uit de 14de eeuw (De Meersman 1975, 1980). Heersche (1991) heeft in zijn proefschrift over syntactische verschijnselen eveneens ambtelijke bescheiden uit de 13de eeuw onderzocht en een omvangrijk hoofdstuk aan de eindgroep besteed. Vooral op de diachrone ontwikkeling gericht is het onderzoek van De Meersman (1990), Burridge (1993), Coussé (2003, 2006) en Coussé & De Sutter (deze bundel).

Volgens Duinhoven “moet de rode volgorde in de bijzin het oudste patroon zijn en de groene een jongere ontwikkeling. Uit de rode hoofdzinsvolgorde heeft zich de groene bijzinsvolgorde ontwikkeld” (Duinhoven 1998:107). Terwijl Duinhovens bevindingen louter op theoretische overwegingen gebaseerd zijn, stelt Coussé in de *Statuten van de Gentse Leprozerie* uit het jaar 1236 vast dat de groene volgorde V+Vf bij het hulpwerkwoord *hebben* vaker voorkomt dan de rode (cf. Coussé 2006:258). Coussé oppert zelfs dat de groene volgorde de oorspronkelijke variant is:

In plaats van de rode volgorde als de oorspronkelijke taalvariant te beschouwen, lijkt de rode volgorde veeleer een innovatie die na een periode van hevige concurrentie met de oorspronkelijke groene volgorde uiteindelijk aan het kortste eind heeft getrokken. (Coussé 2006:258)

In mijn 13de-eeuwse materiaal komt de volgorde met de persoonsvorm initieel in 389 van de 1275 eindgroepen voor, dat betekent in 30,5% (cf. tab. 2). In het 14de-eeuwse materiaal komt deze volgorde in 20,6% voor, in 481 van de 2335 eindgroepen.¹¹ Al in de dertiende eeuw bestaan kennelijk beide volgordes naast elkaar (en hebben we blijkbaar al te maken met *layering* (cf. Coussé & De Sutter, deze bundel). Het gebruik van de groene volgorde neemt in het onderzochte tijdperk toe. Wat de factor periode betreft wordt door een statistische chi-kwadraattest duidelijk dat de rode volgorde in de 13de eeuw significant vaker gebruikt wordt dan in de 14de eeuw (Pearson $\chi^2 = 44,27$; $df = 1$; $p < 0,001$). Deze bevindingen stemmen overeen met resultaten uit ander onderzoek zoals Coussé (2003, 2006) en Burridge (1993). Uit het materiaal komt niet naar voren dat een van de volgordes ouder is dan de andere¹², wel is het zo dat in beide perioden de groene volgorde absoluut gezien veel vaker voorkomt dan de rode.

3610 clusters	Σ	Vf initieel		Vf niet-initieel	
		n	%	n	%
13de eeuw	1275	389	30,5	886	69,5
14de eeuw	2335	481	20,6	1854	79,4

Tabel 2: Volgordevariatie in de 13de en 14de eeuw

3.2. Het soort hulpwerkwoord

Van de 3610 werkwoordelijke eindgroepen in mijn materiaal zijn 833 met het hulpwerkwoord *sullen*, 1238 met *hebben* en 1539 met *sijn* als persoonsvorm geconstrueerd. De analyse van de gegevens voor elk van de drie hulpwerkwoorden afzonderlijk toont dat de rode volgorde vooral bij *hebben* gebruikt wordt, in de 13de eeuw zelfs in 49,4% van de gevallen. Bij *sullen* komt de rode

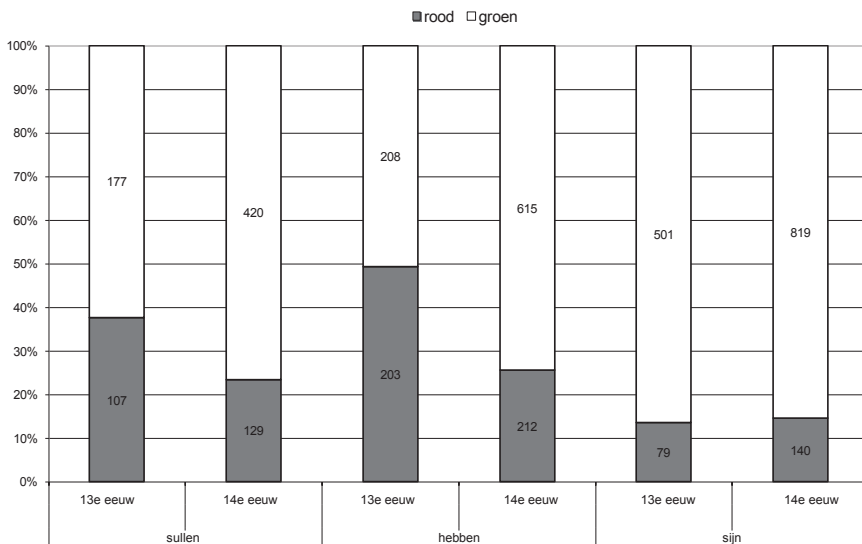
11 De vergelijking met de resultaten voor de puur tweeledige eindgroepen laat zien dat de verschillen zeer klein zijn: de rode volgorde wordt in de 13de eeuw in 338 van de 1183 clusters gebruikt, in de 14de in 408 van 2072 eindgroepen. Dat betekent voor de 13de eeuw een verdeling van 28,6% voor de rode en 71,4% voor de groene volgorde en voor de 14de eeuw een verdeling van 19,7% voor de rode tegenover 80,3% voor de groene volgorde. Deze resultaten wijken statistisch niet significant af van die voor alle 3610 clusters in totaal (Pearson $\chi^2 = 1,02$; $df = 1$; $p > 0,1$; Pearson $\chi^2 = 0,51$; $df = 1$; $p > 0,1$).

12 Een analyse van het misschien oudste document in het CG 012, de stadskeur uit Middeburg, die Dijkhof niet op het jaar 1254, maar op 1217 dateert (Dijkhof 2003:438), toont aan dat in de 24 werkwoordelijke eindgroepen rood én groen gebruikt zijn, de rode volgorde is zelfs gebruikelijker (14x rood vs. 10x groen) (cf. Boonen 2010:349).

volgorde in 37,7% van de eindgroepen voor; bij *sijn* in 13,6% (cf. tab. 3); de verschillen bij het gebruik van de rode resp. groene volgorde afhankelijk van het hulpwerkwoord zijn ook statistisch sterk significant (Pearson $\chi^2 = 157,80$; $df = 2$; $p < 0,001$).¹³

hulpwerk- woord	Σ	13de eeuw				14de eeuw			
		Vfinitieel		Vfniet-initieel		Vfinitieel		Vfniet-initieel	
		n	%	n	%	n	%	n	%
sullen	833	107	37,7	177	62,3	129	23,5	420	76,5
hebben	1238	203	49,4	208	50,6	212	25,6	615	74,4
sijn	1539	79	13,6	510	86,4	140	14,6	819	85,4

Tabel 3: Volgordevariatie bij de hulpwerkwoorden *sullen*, *hebben*, *sijn*

Grafiek 1: Volgordevariatie bij *sullen*, *hebben* en *sijn* in de 13de en 14de eeuw

Voor de 14de eeuw liggen de percentages bij *sullen* en *hebben* significant lager dan in de 13de eeuw, namelijk bij 37,7% resp. 49,4% tegenover 23,5% resp. 25,6% (Pearson $\chi^2 = 17,84$; $df = 1$; $p < 0,001$; Pearson $\chi^2 = 68,47$; $df = 1$; $p < 0,001$). Alleen het percentage bij het hulpwerkwoord *sijn* verandert nau-

¹³ Ook voor de 14de eeuw toont de statistische chi-kwadraattest sterk significante verschillen bij het gebruik van de rode en groene volgorde aan die gerelateerd zijn aan het gebruikte hulpwerkwoord (Pearson $\chi^2 = 36,75$; $df = 2$; $p < 0,001$).

welijks; het verschil is dan ook statistisch niet significant (Pearson $\chi^2 = 0,33$; $df = 1$; $p = 0,57$). Kennelijk is de invloed van het gebruikte hulpwerkwoord op de keuze van de volgorde in de 13de eeuw sterker dan in de 14de eeuw; in die periode vervagen de verschillen tussen de drie hulpwerkwoorden en neemt het gebruik van de groene volgorde nog sterker toe. In Grafiek 1 zijn de gegevens uit tabel 3 gevisualiseerd.

3.3. Structuur van de zin

Uitgaande van de bevindingen voor het moderne Nederlands heb ik mijn materiaal onderzocht met betrekking tot de opbouw van de zin. Bij het onderzoek naar de syntactische omgeving van de werkwoordclusters heb ik gebruik gemaakt van het zinsplaatsenmodel.¹⁴ Volgens dat model kan een zin in verschillende zinsplaatsen verdeeld worden, waarbij de verschillende werkwoordelijke elementen de basis vormen: de persoonsvorm vormt de eerste pool, de overige werkwoordelijke elementen de tweede pool. Wat voor de eerste pool staat, is de eerste zinsplaats, wat er tussen de polen in staat is het middenstuk, wat op de tweede pool volgt de laatste zinsplaats. De indeling van de zin *Na de vakantie zijn alle kinderen weer naar school gegaan behalve Lisa* ziet er volgens dit model als volgt uit:

<i>eerste zinsplaats</i>	<i>1e pool</i>	<i>middenstuk</i>	<i>2de pool</i>	<i>laatste zinsplaats</i>
Na de vakantie	zijn	alle kinderen weer naar school	gegaan	behalve Lisa

Grafiek 2a: Topologisch model voor hoofdzinnen

Het model kan ook op bijzinnen worden toegepast, alleen vormt hier het voegwoord de eerste pool en horen alle werkwoordelijke elementen bij de tweede pool.¹⁵ De voorbeeldzin (*Wij weten...*) *dat alle kinderen na de vakantie weer naar school zijn gegaan behalve Lisa* heeft dan de volgende indeling:

<i>1e pool</i>	<i>middenstuk</i>	<i>2de pool</i>	<i>laatste zinsplaats</i>
dat	alle kinderen na de vakantie weer naar school	zijn gegaan	behalve Lisa

Grafiek 2b: Topologisch model voor bijzinnen

¹⁴ Het model gaat terug op de Duitse taalwetenschapper Erich Drach (*Grundgedanken der deutschen Satzlehre*. Frankfurt/Main, 1937); cf. Dürscheid (2007:89).

¹⁵ De discussie over de status van de 1e pool in bijzinnen (cf. Pittner & Berman 2007:84) laat ik buiten beschouwing; ik volg hier de ANS (1997:1230v).

Omdat het merendeel van de bijzinnen in mijn onderzoekscorpus betrekkelijke bijzinnen¹⁶ vormen en daardoor vaak conjunctie en onderwerp in één woord samenvallen (namelijk in een betrekkelijk voornaamwoord), heb ik het middenstuk in twee vakken onderverdeeld: een vak voor het onderwerp en een vak voor een of meer andere zinsdelen (constituent C).¹⁷

<i>1e pool</i>		<i>middenstuk</i>		<i>2de pool</i>	<i>laatste zinsplaats</i>
conjunctie	onderwerp	constituent C		wwelijke eindgroep	constituent C
	betrekkelijk vnw				

Grafiek 2c: Topologisch model voor bijzinnen met constituent C in het middenstuk

Voor het moderne Nederlands is aangetoond dat de lengte van het middenstuk de volgorde in de eindgroep kan beïnvloeden: “hoe langer het middenstuk [...], hoe groter de voorkeur voor de rode volgorde [aux+part]” (De Sutter e.a. 2007). De Schutter constateert dat de rode volgorde minder vaak voorkomt, indien de laatste zinsplaats bezet is (cf. De Schutter 2005:102); tot deze conclusie komen eveneens De Sutter e.a. (2007). Haeseryn echter kan in zijn materiaal geen invloed van de laatste zinsplaats op de volgorde in de eindgroep vaststellen: “een element achter de eindgroep leidt noch tot een relatief frequenter gebruik van vooropplaatsing van het deelwoord, noch tot een relatief betere beoordeling van die volgorde” (Haeseryn 1990:172).

Naar aanleiding van deze studies met betrekking tot het moderne Nederlands heb ik onderzocht, in hoeverre ook in het Middelnederlands het gebruik van de verschillende volgordes gerelateerd is aan de topologische opbouw van de bijzin en onder welke syntactische voorwaarden de rode resp. groene volgorde het vaakst voorkomt. In eerste instantie zijn lange en korte zinnen met elkaar vergeleken. Lange of complexe zinnen zijn zinnen met zowel een constituent in het middenstuk als op de laatste zinsplaats ([+CMS],[+LZ]); korte of niet-complexe zinnen zijn zinnen zonder constituent in het middenstuk en ook zonder een constituent op de laatste zinsplaats ([-CMS],[-LZ]). In lange,

16 In betrekkelijke bijzinnen kan het onderwerp al door het inleidende pronomen uitgedrukt zijn. De constituent C in het middenstuk kan uitgedrukt worden door: een direct of indirect voorwerp, een bijwoord of bijwoordelijke bepaling, een partikel of een combinatie van deze elementen; ook is het mogelijk dat het middenstuk helemaal geen constituent bevat (cf. Boonen 2010:326v).

17 Deze indeling is nogal globaal en niet zo gedetailleerd als bijvoorbeeld die van De Schutter (1976:236).

complexe zinnen wordt de rode volgorde significant vaker gebruikt dan in korte, niet-complexe zinnen en ook vaker dan gemiddeld (24,1%, cf. tab. 4).¹⁸

structuur	rood			groen	
	Σ	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
[+CMS],[+LZ]	893	293	32,8	600	67,2
[-CMS],[-LZ]	526	62	11,8	464	88,2
∅	3610	870	24,1	2740	75,9

Tabel 4: Volgorde bij complexe en niet-complexe zinnen

In een tweede stap is naar de invloed van een constituent in het middenstuk gekeken, [+CMS] resp. [-CMS], en naar de invloed van een constituent op de laatste zinsplaats, [+LZ] resp. [-LZ]. De aan- of afwezigheid van een constituent voor de werkwoordelijke eindgroep lijkt het gebruik van de volgorde niet te beïnvloeden. Met 24,2% en 23,9% wijkt het percentage voor rood bij [+CMS] resp. [-CMS] haast niet af van het gemiddelde (24,1%); het verschil is statistisch niet significant (Pearson $\chi^2 = 0,01$; *df* = 1; *p* > 0,1 resp. Pearson $\chi^2 = 0,02$; *df* = 1; *p* > 0,1). De aanwezigheid van een constituent achter de werkwoordelijke eindgroep bevordert niet het gebruik van de groene volgorde, integendeel: de rode volgorde wordt in dit geval vaker dan gemiddeld gebruikt (31,7% vs. 24,1%); de invloed van de laatste zinsplaats is statistisch sterk significant (Pearson $\chi^2 = 56,67$; *df* = 1; *p* < 0,001).¹⁹

structuur	rood			groen	
	Σ	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
[+CMS]	2181	528	24,2	1653	75,8
[-CMS]	1429	342	23,9	1087	76,1
[+LZ]	1795	569	31,7	1226	68,3
[-LZ]	1797	301	16,8	1496	83,2

Tabel 5: Volgorde bij aan/afwezigheid van een constituent in het middenstuk/op de laatste zinsplaats

18 De invloed van de zinsstructuur op de volgorde is statistisch sterk significant zowel bij de structuur ([+CMS],[+LZ]) (Pearson $\chi^2 = 37,05$; *df* = 1; *p* < 0,001) als bij de structuur ([-CMS],[-LZ]) (Pearson $\chi^2 = 43,59$; *df* = 1; *p* < 0,001).

19 In het 13de- en 14de-eeuwse materiaal van Coussé komt voor het werkwoord *hebben* eveneens naar voren dat [+LZ] niet het gebruik van de groene, maar juist van de rode volgorde stimuleert (Coussé 2008:160, 162).

Vervolgens is onderzocht, welk effect een combinatie van de twee aspecten heeft op de werkwoordelijke eindgroep: zinnen zonder constituent in het middenstuk en met constituent op de laatste zinsplaats ($[-CMS]$, $[+LZ]$) en zinnen met een constituent in het middenstuk en zonder een op de laatste zinsplaats ($[+CMS]$, $[-LZ]$).²⁰ Door de chi-kwadraattest wordt de samenhang tussen de structuur ($[-CMS]$, $[+LZ]$) en het gebruik van de rode volgorde duidelijk: de rode volgorde komt in deze zinnen significant vaker voor dan in zinnen met de structuur ($[+CMS]$, $[-LZ]$) en dan gemiddeld (24,1%) (Pearson $\chi^2 = 27,67$; $df = 1$; $p < 0,001$ resp. Pearson $\chi^2 = 26,48$; $df = 1$; $p < 0,001$).

structuur	rood		groen		
	Σ	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
$[-CMS]$, $[+LZ]$	895	283	31,6	612	68,4
$[+CMS]$, $[-LZ]$	1305	235	18,0	1070	82,0

Tabel 6: Volgorde bij de zinsstructuren ($[-CMS]$, $[+LZ]$) en ($[+CMS]$, $[-LZ]$)

De analyses zijn in Boonen (2010) ook voor elk hulpwerkwoord afzonderlijk en voor het 13de- en 14de eeuwse materiaal apart uitgevoerd. De resultaten voor de verschillende volgordes bij verschillende zinsstructuren zijn hier samengevat in tabel 7 weergegeven. De hoogste percentages voor rood resp. groen zijn per hulpwerkwoord gemarkeerd. In de 13de eeuw haalt de rode volgorde bij de zinsstructuur ($[-CMS]$, $[+LZ]$) in clusters met *sullen* 59,6% en met *hebben* 64,7%. Zelfs bij het hulpwerkwoord *sijn* wordt de rode volgorde bij deze topologische structuur nogal vaak gebruikt, namelijk in ruim een kwart van de gevallen. Ook in de 14de eeuw komt de rode volgorde bij de zinstructuur ($[-CMS]$, $[+LZ]$) het vaakst voor, de percentages liggen echter met 29,5% bij *sullen* en 31,8% bij *hebben* veel lager.

De hoogste percentages voor groen in de 13de eeuw worden bij de structuren ($[-CMS]$, $[-LZ]$) en ($[+CMS]$, $[-LZ]$) behaald (cf. tab. 10). Bij *sullen* wordt de groene volgorde bij beide structuren in 72,7% gebruikt. Bij *hebben* komt de groene volgorde bij de zinstructuur ($[-CMS]$, $[-LZ]$) in 72,4 % voor. Bij *sijn* is deze volgorde in zinnen met de structuur ($[+CMS]$, $[-LZ]$) in 91,2% gebruikt. In de 14de eeuw komt de groene volgorde bij *sullen* en *hebben* onder dezelfde omstandigheden het vaakst voor, namelijk in 79,1% resp. 88,2% van de zinnen met de structuur ($[+CMS]$, $[-LZ]$) resp. ($[-CMS]$, $[-LZ]$). Bij het hulpwerkwoord *sijn* zijn de verhoudingen omgekeerd: de groene volgorde komt in de 14de eeuw het vaakst bij de structuur ($[-CMS]$, $[+LZ]$) voor.

20 Voor de gedetailleerde verantwoording en analyse zie Boonen (2010:326-348).

	<i>zinstructuur</i>	<i>13de eeuw</i>		<i>14de eeuw</i>	
		<i>rood %</i>	<i>groen %</i>	<i>rood %</i>	<i>groen %</i>
<i>sullen</i>	∅	37,7	62,3	23,5	76,5
	[-CMS],[-LZ]	27,3	72,7	24,5	75,5
	[+CMS],[+LZ]	45,3	54,7	22,7	77,3
	[+CMS]	33,5	66,5	22,1	77,9
	[-CMS]	48,7	51,3	28,2	71,8
	[+LZ]	46,9	53,1	24,9	75,1
	[-LZ]	28,4	71,6	22,3	77,7
	[-CMS],[+LZ]	59,6	40,4	29,5	70,5
	[+CMS],[-LZ]	27,3	72,7	20,9	79,1
<i>hebben</i>	∅	49,4	50,6	25,6	74,4
	[-CMS],[-LZ]	27,6	72,4	11,8	88,2
	[+CMS],[+LZ]	55,7	44,3	31,5	68,5
	[+CMS]	43,0	57,0	23,3	76,7
	[-CMS]	58,0	42,0	29,1	70,9
	[+LZ]	59,9	40,1	31,7	68,3
	[-LZ]	28,8	71,2	13,8	86,2
	[-CMS],[+LZ]	64,7	35,3	31,8	68,2
	[+CMS],[-LZ]	29,7	70,3	14,0	86,0
<i>sijn</i>	∅	13,6	86,4	14,6	85,4
	[-CMS],[-LZ]	9,5	90,5	7,2	92,8
	[+CMS],[+LZ]	13,6	86,4	28,5	71,5
	[+CMS]	10,7	89,3	22,8	77,2
	[-CMS]	17,1	82,9	5,3	94,7
	[+LZ]	22,1	77,9	15,8	84,2
	[-LZ]	10,0	90,0	13,7	86,3
	[-CMS],[+LZ]	25,6	74,4	3,4	96,6
	[+CMS],[-LZ]	8,8	91,2	19,3	80,7

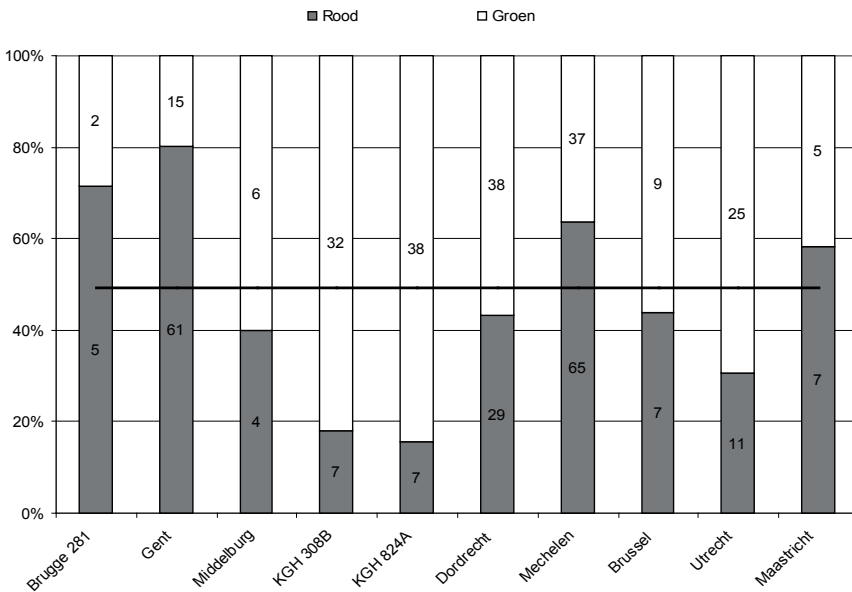
Tabel 7: Rode en groene volgorde bij verschillende syntactische structuren²¹

21 Voor de absolute gegevens zie de tabel in de appendix.

De analyse van de werkwoordelijke eindgroep bij verschillende zinspatronen toont aan dat de syntactische omgeving het gebruik van de rode resp. groene volgorde beïnvloedt. Anders dan in het moderne Nederlands stimuleert echter de aanwezigheid van een constituent voor de werkwoordelijke eindgroep het gebruik van de rode volgorde niet, net zo min als de afwezigheid van een constituent achter de werkwoordgroep het gebruik van de groene stimuleert.

3.4. Regionale verschillen

Een vergelijking van de resultaten voor de verscheidene schrijfcentra laat zien dat er duidelijke regionale verschillen in het gebruik van de rode en groene volgorde bestaan. Grafiek 3 toont hoe sterk in de verschillende schrijfcentra het percentage rode resp. groene volgorde afwijkt van het gemiddelde percentage van 49,4% voor de rode volgorde bij het hulpwerkwoord *hebben* (deze waarde is in de grafiek door de horizontale lijn aangegeven). Als voorbeeld zijn hier alleen de data voor het hulpwerkwoord *hebben* genoemd, maar voor *sullen* en *sijn* zijn gelijksoortige afwijkingen eveneens geconstateerd (cf. Boonen 2010:314-325).

Grafiek 3: Rood en groen bij *hebben* (13de eeuw) in verschillende schrijfcentra

In de Vlaamse schrijfcentra Brugge en Gent is de rode volgorde veel gebruikelijker dan gemiddeld: in Brugge ligt het percentage bij 71,4%, in Gent bij 80,3%. Het minst vaak wordt de rode volgorde gebruikt in Utrecht en in de

kanselarij van de graven van Holland (KGH). In Utrecht komt deze volgorde in 30,6% van de eindgroepen met *hebben* voor, de twee grafelijke scribenten (hand 308B en hand 824A) gebruiken de rode volgorde slechts in 17,9% resp. 9,5% van de clusters. De herkomst van de oorkonde en het schrijfdialect beïnvloeden dus de keuze voor het gebruik van de rode of de groene volgorde. De scribenten in het zuiden (daarmee zijn de schrijfcentra ten zuiden van de lijn Middelburg–Maastricht bedoeld) hebben een duidelijke voorkeur voor de rode volgorde. De groene volgorde komt hier in alle onderzochte schrijfcentra (veel) minder vaak voor dan gemiddeld. Ten noorden van deze lijn krijgt echter de groene volgorde duidelijk de voorkeur. Er is dus een verdeling binnen het (Middel-)Nederlandse taalgebied. Het verschil tussen noord en zuid met betrekking tot het gebruik van de rode resp. groene volgorde is statistisch sterk significant (Pearson $\chi^2 = 28,52$; $df = 1$; $p < 0,001$).

3.5. Samenvatting

De analyse van de werkwoordelijke eindgroepen in de oorkondeteksten (zonder adresformule) levert met betrekking tot de volgordevariatie in werkwoordelijke eindgroepen de volgende resultaten op:

- De rode volgorde wordt in oudere teksten (q.c. 13de eeuw) vaker gebruikt dan in jongere teksten (q.c. 14de eeuw); de groene volgorde wordt echter ook al in de 13de eeuw absoluut gezien vaker gebruikt dan de rode volgorde.
- Het meest gebruikelijk is de rode volgorde bij het hulpwerkwoord *hebben*, in clusters met *sullen* wordt de rode volgorde minder vaak gebruikt, bij het hulpwerkwoord *sijn* komt de rode volgorde het minst vaak voor.
- De topologische structuur van de bijzin heeft in de 13de eeuw een duidelijke invloed op de volgorde binnen de werkwoordelijke eindgroep: in zinnen zonder constituent in het middenstuk en met een constituent op de laatste zinsplaats komt de rode volgorde het vaakst voor.
- Ook het schrijfdialect heeft invloed op de volgorde: in de Vlaamse schrijfcentra wordt de rode volgorde vaker gebruikt dan elders in het Midden-Nederlandse taalgebied. Algemeen is de rode volgorde in het noorden minder gebruikelijk dan in het zuiden.

De boven genoemde factoren beïnvloeden dus het gebruik van de rode en groene volgorde in oorkondeteksten uit de 13de en 14de eeuw.

4. Meerledige hypotactische clusters

Van de 3610 werkwoordelijke eindgroepen in mijn corpus zijn er 92 meerledige hypotactische clusters. Hypotactische werkwoordclusters met meer dan twee leden omvatten naast de persoonsvorm van het eerste hulpwerkwoord een tweede hulpwerkwoord (en eventueel nog meer hulpwerkwoorden) en een zelfstandig werkwoord. Het zelfstandige werkwoord kan wederom een infinitief of een deelwoord zijn. De werkwoorden zijn afhankelijk van elkaar en vormen door de onderlinge hiërarchische structuur een “subordinatieve kette” resp. “hypotactische kette” (Bech 1955:13, 25). Hypotactische clusters kunnen uit een hele reeks werkwoorden bestaan

omdat een groepsvormend werkwoord zelf weer afhankelijk gemaakt kan worden van een ander groepsvormend werkwoord, welk werkwoord óók weer van een groepsvormend werkwoord kan afhangen, enzovoorts. Op die manier ontstaat telkens weer een complexere werkwoordelijke aanvulling bij het laatst toegevoegde groepsvormende werkwoord [...] (ANS 1997:1057).

4.1. Meerledige hypotactische clusters met twee infinitieven

In het moderne Nederlands zijn de verschillende volgordevarianten in de werkwoordelijke eindgroep afhankelijk van de vorm van het zelfstandig werkwoord: indien het werkwoord als voltooid deelwoord optreedt, zijn volgens de ANS in het Standaardnederlands drie volgordes correct (cf. ANS 1997:1069v.), namelijk *dat de broek ... gereinigd kan worden* (3-1-2), *... kan worden gereinigd* (1-2-3) en *... kan gereinigd worden* (1-3-2). Bestaat het zelfstandig werkwoord echter uit een infinitief, is er maar een variant correct: *dat hij de broek zal laten reinigen* (1-2-3) (cf. ANS 1997:1072v.). Bij deze notatie krijgt de persoonsvorm het laagste cijfer (1), het kernwerkwoord krijgt het hoogste cijfer, bij drieledige werkwoordclusters dus een 3.

In de Nederlandse dialecten zijn volgens de SAND bij infinitiefconstructies “van de zes logisch mogelijke woordvolgordes” vijf gebruikelijk, namelijk 1-2-3, 1-3-2, 2-3-1, 3-1-2, 3-2-1 (SAND 2008:13). De volgorde 2-1-3 komt niet voor (ibid.). Stroop (1970) vermeldt in zijn onderzoek wel de volgorde 2-1-3, maar hij geeft niet aan, hoe vaak deze volgorde voorkomt (Stroop 1970:257). De volgorde 2-1-3, waar het blijkbaar om een verbinding met een infinitief met *te* gaat, heeft Stroop in het noorden van Nederland (met name de kop van Holland en Friesland) gesignaleerd (cf. kaart 6 bij Stroop 1970:256).

In mijn onderzoekscorpus bevatten van de 92 meerledige clusters 46 een infinitiefconstructie. In de meeste gevallen gaat het om ‘gewone’ infinitiefconstructies met een modaal hulpwerkwoord (*mogen*, *moeten* etc.) of een causatief werkwoord (*laten*, *doen*) en een kale infinitief als zelfstandig werkwoord.

In deze constructies komen 3 verschillende volgordes voor: 1-2-3, 1-3-2, 3-1-2 (voorbeelden (9)-(12)). In vier gevallen is sprake van een IPP-constructie²² (voorbeeld (12)), waar in alle gevallen de volgorde 1-2-3 is.²³

27

(9)	<i>zullen mueghen slaen</i> (Brugge, 14de eeuw)	1-2-3
(10)	<i>soude restoer doin moeten</i> (Brussel, 14de eeuw)	1-3-2
(11)	<i>ligghen zal laten</i> (Deventer, 14de eeuw)	3-1-2
(12)	<i>hebben doen stichten</i> (Brussel, 14de eeuw)	1-2-3

In 7 gevallen is het derde werkwoordelijke element gekoppeld aan *met* resp. aan *te* (voorbeelden (13) en (14)). Bij deze constructies komt naast de volgordes 1-2-3 en 3-1-2 ook in twee eindgroepen de zeldzame volgorde 2-1-3 voor (voorbeeld (14)). Deze volgorde is volgens Barbiers en Bennis “categorisch uitgesloten” (id. 2010:27).²⁴

(13)	<i>sal helpen met draghen</i> (Brussel, 14de eeuw)	1-2-3
(14)	<i>begaren sullen te hebbene</i> (Dordrecht, 13de eeuw)	2-1-3

Anders dan bij de tot nu toe besproken constructies is de infinitief in de voorbeelden (13) en (14) aangevuld met een voorzetsel. Stroop heeft in zijn gegevens de volgorde 2-1-3 kennelijk ook alleen bij constructies met *te* gevonden (Stroop 1970:256, kaart 6).²⁵

In meerledige hypotactische clusters met 2 infinitieven wordt in 69,6% van de 46 clusters de volgorde 1-2-3 (voorbeeld (9)) gebruikt (cf. tab. 8 infra), die vandaag de dag in de standaardtaal de enige optie is en ook in de huidige Nederlandse dialecten over het hele taalgebied verspreid is (Barbiers & Bennis 2010:26, cf. SAND 2008:18, kaart 17a).

4.2. Meerledige hypotactische clusters met voltooid deelwoord

Van de 92 meerledige hypotactische eindgroepen bevatten 44 eindgroepen een voltooid deelwoord. Zoals al vermeld, zijn in het moderne Standaardnederlands bij dit soort eindgroepen drie volgordes correct: 3-1-2, 1-2-3 en

²² *Infinitivus pro participio*: in plaats van het voltooid deelwoord wordt de infinitief van het hulpwerkwoord gebruikt: *dat hij heeft willen rijden* en niet *heeft gewild rijden / heeft rijden gewild*.

²³ In de Nederlandse dialecten komt bij IPP-constructies naast de volgorde 1-2-3 ook de volgorde 3-1-2 voor (SAND 2008:20-22 en kaarten 19a, 20a).

²⁴ Bij het onderzoek voor de SAND is deze volgorde niet getest “omdat de schriftelijke pilot study had laten zien dat zulke volgordes niet voorkomen” (SAND 2008:13).

²⁵ Deze constructies zouden ook als beknopte bijzin geïnterpreteerd kunnen worden.

1-3-2 (cf. ANS 1997:1069v.). In de Nederlandse dialecten komt de volgorde 3-2-1 echter ook voor; ze is “typisch voor het noorden van het taalgebied” (Barbiers & Bennis 2010:28, cf. SAND 2008:18, kaart 17b). Tot vergelijkbare resultaten komt ook Stroop in zijn onderzoek naar meerledige constructies met een voltooid deelwoord (Stroop 1970:258-59).

In het Middelnederlandse materiaal komen vijf volgordevarianten voor: 1-2-3, 1-3-2, 3-1-2, 3-2-1 en 2-1-3 (voorbeeld (15) t/m (20)). In vier constructies is het derde werkwoordelijke element een infinitief die door *te* wordt ingeleid; twee keer is de zeldzame volgorde 2-1-3 (cf. supra) gebruikt, twee keer de volgorde 1-3-2 (voorbeeld (20)).

(15)	<i>zal worden ontfanghen</i> (Dordrecht, 14de eeuw)	1-2-3
(16)	<i>sullen vnverbonden wezen</i> (Groningen, 14de eeuw)	1-3-2
(17)	<i>ontfangen zullen werden</i> (Zwolle, 14de eeuw)	3-1-2
(18)	<i>ghemacht werden sullen</i> (Maastricht, 14de eeuw)	3-2-1
(19)	<i>geloeft heeft aen te leggen</i> (Maastricht, 14de eeuw)	2-1-3
(20)	<i>heuet te helpen ghegheuen</i> (Brussel, 13de eeuw)	1-3-2

De volgorde 2-1-3 is wederom gebruikt bij een infinitief met *te*.²⁶In de meerledige clusters met voltooid deelwoord bestaat een duidelijke voorkeur voor een van de vijf varianten, namelijk voor de volgorde 3-1-2 (voorbeeld (17)), die in 54,5% van deze eindgroepen gebruikt wordt (cf. tab. 8).

4.3. Samenvatting meerledige hypotactische clusters

De meerledige hypotactische clusters zijn vrij lang en complex. Dit zou het gebruik van de rode volgorde kunnen bevorderen. Stroop concludeert uit zijn gegevens: “Hoe ingewikkelder een werkwoordsgroep wordt, hoe eerder blijkbaar het hulpwerkwoord vóór de kern gezet wordt...” (Stroop 1970:257). De analyse van de meerledige hypotactische clusters in het 13de- en 14de-eeuwse materiaal maakt duidelijk dat de rode volgorde in meerledige clusters vaker gebruikt wordt dan gemiddeld (57,6% vs. 24,1%, cf. 3., tab. 1). De gedetailleerde analyse van eindgroepen met twee infinitieven aan de ene kant en een voltooid deelwoord aan de andere kant brengt naar voren, dat de volgorde met initiële persoonsvorm vooral bij constructies met twee infinitieven gebruikt wordt, namelijk in 76,1% van de clusters (cf. tab. 8). In clusters met een voltooid deelwoord zijn de volgordes met initiële persoonsvorm echter veel minder gebruikelijk: ze komen slechts in 36,4% van de eindgroepen voor.

²⁶ De constructies in voorbeeld 19 en 20 zouden ook als beknopte bijzin geïnterpreteerd kunnen worden.

Dit verschil tussen het gebruik van de volgorde bij infinitief en vD is statistisch sterk significant (Pearson $\chi^2 = 12,88$; $df = 1$; $p < 0,001$).

Volgorde	Σ	Vfinitieel				Vf niet-initieel					
		1-2-3		1-3-2		3-2-1		3-1-2		2-1-3	
		n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
Inf	46	32	69,6	3	6,5	0	0	9	19,6	2	4,3
vD	44	12	27,3	4	9,1	2	4,5	24	54,5	2	4,5

Tabel 8: Volgorde bij meerledige clusters; infinitief vs. vD

Bovendien komt uit het onderzoek naar voren dat in de Middelnederlandse oorkondetaal de volgorde 1-2-3 bij eindgroepen met twee infinitieven het vaakst gebruikt wordt, terwijl de volgorde 3-1-2 de voorkeur krijgt bij clusters met een voltooid deelwoord. Deze verhouding stemt min of meer overeen met het geprefereerde gebruik van de volgordes in de moderne Nederlandse dialecten.

5. Meerledige paratactische clusters

Naast hypotactische clusters komen in de oorkondeteksten ook paratactisch opgebouwde clusters voor. Bij deze clusters, die over het algemeen uit een persoonsvorm en twee (of meer) infinitieven of voltooiden deelwoorden bestaan, hebben we met een ‘samentrekking’ van de persoonsvorm te maken (cf. ANS 1997:1559, Pollman & Sturm 1978:78). De infinitieven of deelwoorden zijn door een connector (*ende, of*) paratactisch met elkaar verbonden. Zoals reeds boven vermeld, komt in de adresformule regelmatig een paratactische cluster voor (voorbeelden (6) en (7)). Ook in de andere onderdelen van de oorkonden komen paratactisch opgebouwde clusters bij *sullen, hebben* en *sijn* voor. De samentrekking zou voor een frequenter gebruik van de rode volgorde kunnen zorgen. Men zou kunnen veronderstellen dat het voor de recipiënt makkelijker is, de relatie tussen hulpwerkwoord en lexicaal werkwoord bij de vooropplaatsing van de persoonsvorm te herkennen. In een constructie zoals ... *dat zij dansen en vieren zullen* / ...*dat zij dansen zullen en vieren* wordt de functie van *dansen* en *vieren* als infinitieven en niet als 3de persoon meervoud immers pas vanaf de persoonsvorm *zullen* duidelijk en ook het futurale karakter van het gezegde. In de formulering ...*dat zij zullen dansen en vieren*, die qua vorm uiteraard ook kan, wordt dit vroeger zichtbaar (en hoorbaar).

In de volgende twee paragrafen ga ik gedetailleerd in op de structuur van de clusters in de adresformule (5.1.) en de structuur van de paratactische clusters in de andere oorkondedelen (5.2.).

5.1. Paratactische clusters in de adresformule

30 Diplomatici onderscheiden globaal drie tekstdelen van een oorkonde, het *protocol* (beginprotocol), de *context* (corpus) en het *eschatocol* (eindprotocol), die weer bepaalde elementen bevatten. Zo horen bij een oorkonde o.a. de *inscriptio* of het adres (de geadresseerde, aan wie de oorkonde algemeen gericht is), de *notificatio* (bekendmaking), de *dispositio* (concrete transactie), de *corroboratio* (zegelaankondiging) en de *datatio* (datering). Een voorbeeld van het sterk formule-achtige, stereotiepe taalgebruik is te vinden in de verwoording van de adresformule: het aanspreken van de geadresseerde (ADR). Een vaak voorkomende formulering is *allen denghenen die dese lettren sullen sien ende horen (lesen)*.²⁷ Deze adresformule kent verschillende subtypes, die in de voorbeelden a) t/m f) opgesomd zijn:

a) <i>die dese lettren sullen sien</i>	1-2
b) <i>die dese lettren sien sullen</i>	2-1
c) <i>die dese lettren sullen sien of horen</i>	1-2+2
d) <i>die dese lettren sien sullen of horen</i>	2-1+2
e) <i>die dese lettren sullen sien of horen lesen</i>	1-2+2-3
f) <i>die dese lettren sien sullen of horen lesen</i>	2-1+2-3

De varianten verschillen in twee opzichten: ten eerste wat het aantal gebruikte werkwoorden betreft, ten tweede wat de positie van de persoonsvorm betreft. De formuleringen in a) en b) bestaan elk uit een tweeledige werkwoordelijke eindgroep. De cijfers in de schematische notatie verwijzen weer naar persoonsvorm (cijfer 1) en kernwoord (2 resp. 3), een streepje duidt een hypotactische verbinding aan, een plusje een paratactische verbinding door een connector (*ende, of*).

In de voorbeelden c) en d) hebben we te maken met een persoonsvorm (*sullen*) en twee infinitieven (*sien* en *horen*), die door een connector (hier *of*) nevenschikkend verbonden zijn. In de voorbeelden e) en f) bestaat de werkwoordcluster uit vier werkwoordelijke elementen: de persoonsvorm *sullen* en de infinitieven *sien*, *horen* en *lesen*. Terwijl *sien* en *horen* door de nevenschikkende connector *ende* verbonden zijn, is *lesen* afhankelijk van de infinitief *horen*; *horen* fungeert hier als 'groepsvormend werkwoord' en *lesen* als 'werkwoordelijke aanvulling' (ANS 1997:947). Deze infinitieven zijn onderschikkend geconstrueerd. In de voorbeelden d) en f) zou *horen* qua vorm ook als persoonsvorm kunnen fungeren. De aangetoonde samenhang tussen de Latijnse en Middelnederlandse formules maakt echter duidelijk dat het futu-

27 Er bestaan verschillende manieren om het adres te verwoorden, bijvoorbeeld met de formules *die nu sijn ende sijn sullen* of *allen lieden*; op deze types ga ik hier niet verder in. Meer informatie hierover is te vinden in Boonen (2010:165-196).

rale karakter ook voor *horen* moet gelden (cf. Boonen 2010: hoofdstuk 5). De onderliggende structuur van deze paratactische werkwoordcluster kunnen we begrijpen als een nevenschikkende constructie van twee meerledige eindgroepen die door een voorwaartse samentrekking tot de formule in voorbeeld (21) evolueert. Meestal bevat de adresformule echter 4 werkwoordelijke elementen (voorbeeld (22)); deze vorm ontstaat door de samentrekking van de persoonsvorm *sullen* in de clusters *sullen sien* en *sullen horen lesen* (voorbeeld (22)).²⁸

- (21) *sullen sien ende sullen horen* *sullen sien ende horen* 1-2+2
 (22) *sullen sien ende sullen horen lesen* *sullen sien ende horen lesen* 1-2+2-3

De analyse van 1930 onderzochte oorkonden levert met betrekking tot de volgordevariatie in de adresformule de volgende resultaten op. Drie verschillende volgordes zijn gebruikelijk²⁹: de volgorde met de persoonsvorm initieel (voorbeeld (23)) komt in 787 adresformules voor, de volgorde 2-1+2-3 met de persoonsvorm op de tweede plaats (voorbeeld (24)) en de volgorde met de persoonsvorm op de laatste positie (voorbeeld (25)) worden elk in 26 clusters gebruikt (cf. tab. 9).

- (23) *sullen sien ende horen (lesen)* 1-2+2 (-3)
 (24) *sien sullen ende horen (lesen)* 2-1+2 (-3)
 (25) *sien ende horen sullen (lesen)* 2+2-1 (-3)

<i>adresformule</i>	<i>Vf initieel</i>		<i>Vf niet-initieel</i>			
	1-2+2 (-3)		2-1+2 (-3)		2+2-1 (-3)	
Σ	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%	<i>n</i>	%
839	787	93,8	26	3,1	26	3,1

Tabel 9: Volgordeverschillen in paratactische clusters, adresformule

Uit het onderzoek blijkt dat in de paratactische clusters van de adresformule de volgorde met de initiële persoonsvorm in 93,8% van de clusters gebruikt wordt.

²⁸ Voor een gedetailleerde analyse en beschrijving zie Boonen (2007) en Boonen (2010: hoofdstukken 4 en 5).

²⁹ Varianten met de persoonsvorm *sullen* voor de infinitieven zijn als Vf+V beschouwd, varianten met de persoonsvorm *sullen* niet op de eerste positie zijn als V+Vf beschouwd (cf. ook Marynissen 1999).

5.2. Paratactische werkwoordclusters in de overige oorkondetekst

32

Van de 3610 werkwoordelijke eindgroepen uit de andere oorkondetekstdelen zijn 263 clusters paratactisch met een nevenschikking van werkwoordelijke eindgroepen opgebouwd. Terwijl bij de adresformule alle constructies met het hulpwerkwoord *sullen* gecombineerd zijn, komen paratactische combinaties in deze gevallen ook met andere hulpwerkwoorden voor. In de 934 onderzochte documenten heb ik 94 clusters met het hulpwerkwoord *sullen* gevonden, 129 met *hebben* en 40 met *sijn*.³⁰

De voorbeelden (26) t/m (29) zijn constructies met paratactische infinitieven bij het hulpwerkwoord *sullen*:

(26)	<i>zoelen boeren ende aldus deylen</i> (Zwolle, 14de eeuw)	1-2+2
(27)	<i>heffen ende ontfanghen sal</i> (Brugge, 14de eeuw)	2+2-1
(28)	<i>behouden ende besitten, besighen ende ghebruken zal</i> (KGH, 13de eeuw)	2+2+2+2-1
(29)	<i>heffen zullen ende ontfanghen</i> (Brugge, 14de eeuw)	2-1+2

In voorbeeld (26) staat de persoonsvorm op de eerste plaats, de structuur is hier 1-2+2. Constructies met de persoonsvorm *sullen* in de beginpositie komen in 14 van de 94 clusters voor (cf. tab. 10). In (27) is de volgorde 2+2-1; deze volgorde, waarbij *sullen* in de finale positie staat, komt in het corpus 57 maal voor. Voorbeeld (28) laat zien dat het aantal infinitieven niet tot twee beperkt is: in deze zin zijn vier infinitieven paratactisch gecombineerd, allemaal afhankelijk van het hulpwerkwoord *sullen*. In (29) is de volgorde 2-1+2, deze structuur met de persoonsvorm *sullen* in de middenpositie wordt 23 keer gebruikt.

In de zinnen (30) t/m (32) is het hulpwerkwoord *hebben* in de paratactische constructie gebruikt, gecombineerd met twee of meer VD. De structuur 1-2+2 komt bij *hebben* 49 keer in het corpus voor (cf. tab. 10). In (31) staat de persoonsvorm finaal: 2+2-1; deze structuur komt bij *hebben* in 63 clusters voor. Ook bij *hebben* bestaat de mogelijkheid de persoonsvorm tussen de twee paratactisch geconstrueerde VD te plaatsen, zoals in (32). De structuur 2-1+2 wordt 17 keer gebruikt.

(30)	<i>hebben ghehuert ende ontfanghen</i> (Deventer, 14de eeuw)	1-2+2
(31)	<i>ouerghegheuen ende ouerghewijst hebben</i> (Deventer, 14de eeuw)	2+2-1
(32)	<i>ghelooft hebbe, ende ghezekert</i> (Utrecht, 13de eeuw)	2-1+2

³⁰ De paratactische constructies hoeven niet automatisch een samentrekking te bevatten. Er zijn ook voorbeelden met een constructie zoals deze: *die hier bescreuen ziin of niet bescreuen ziin* (KGH, 13de eeuw) → 1-2+1-2. Het hulpwerkwoord *sijn* is hier gewoon herhaald.

Paratactisch geconstrueerde vd kunnen ook met het hulpwerkwoord *sijn* gecombineerd worden en ook hier zijn verschillende volgordes mogelijk. De volgorde met de persoonsvorm in initiële positie (voorbeeld (33)) komt bij *sijn* 8 keer voor (cf. tab. 10). In (34) staat de persoonsvorm in finale positie, de structuur 2+2-1 wordt in het corpus 22 keer gebruikt. Een voorbeeld voor een constructie met de persoonsvorm tussen de vd, 2-1+2, geeft (35). Deze volgorde komt in totaal 10 keer voor.

- (33) *sijn ghecocht ende wuldaen* (Gent, 13de eeuw) 1-2+2
 (34) *ghenoemt ende ghescreuen es* (Dordrecht, 13de eeuw) 2+2-1
 (35) *ghemaket sijn iof ghesproken* (Dordrecht, 13de eeuw) 2-1+2

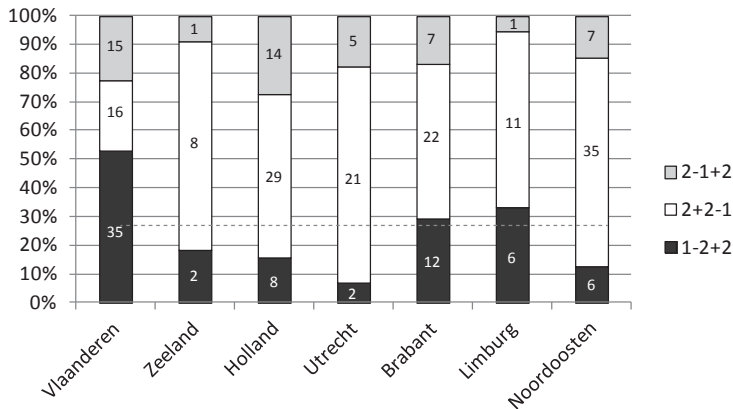
Uit de cijfers blijkt dat bij alle drie de hulpwerkwoorden de volgorde 2+2-1 het vaakst gebruikt wordt: bij *sullen* komt deze structuur in 60,6% van de paratactische clusters voor, bij *sijn* in 55% en bij *hebben* in 48,8%. Het verschil tussen de volgorde met de persoonsvorm initieel enerzijds en de volgordes met de persoonsvorm niet-initieel anderzijds is statistisch sterk significant (Pearson $\chi^2 = 15,88$; $df = 2$; $p < 0,001$). De veronderstelling dat samentrekking een versterkende factor voor het gebruik van de rode volgorde zou kunnen zijn (cf. supra), wordt met de resultaten van de niet-formule clusters weerlegd.

<i>nevenschikking</i>	Σ	<i>Vf initieel</i>		<i>Vf niet-initieel</i>			
		<i>1-2+2</i>		<i>2+2-1</i>		<i>2-1+2</i>	
		<i>n</i>	<i>%</i>	<i>n</i>	<i>%</i>	<i>n</i>	<i>%</i>
<i>sullen</i>	94	14	14,9	57	60,6	23	24,5
<i>hebben</i>	129	49	38,0	63	48,8	17	13,2
<i>sijn</i>	40	8	20,0	22	55,0	10	25,0
Σ	263	71	27,0	142	54,0	50	19,0

Tabel 10: Volgorde in paratactische clusters bij *sullen*, *hebben*, *sijn*

5.3. Geografische verschillen bij paratactische werkwoordclusters

In paragraaf 3.4. is duidelijk naar voren gekomen dat er regionale verschillen zijn bij het gebruik van de rode en groene volgorde in het algemeen. Bij de analyse van de 263 paratactische constructies uit de oorkondeteksten (q.c. de oorkondeteksten zonder adresformule) worden ook weer geografische verschillen zichtbaar.

Grafiek 4: Geografische verschillen bij het gebruik van de volgorde 1-2+2, 2+2-1 en 2-1+2

In grafiek 4 zijn per regio de percentages van de volgordevarianten 1-2+2, 2+2-1 en 2-1+2 aangegeven. Het gemiddelde percentage voor de rode volgorde in paratactische clusters (27%) is met de horizontale lijn aangeduid. In de twee Vlaamse schrijfcentra Brugge en Gent krijgt de volgorde met de persoonsvorm initieel in paratactische constructies duidelijk de voorkeur; de schrijvers gebruiken de volgorde 1-2+2 in 35 van 66 gevallen, dus in 53% van de clusters. De volgorde 2+2-1 en 2-1+2 komen 16 resp. 15 keer voor. Ook bij twee- en meerledige werkwoordelijke eindgroepen prefereren deze schrijfcentra de rode volgorde (cf. 3.4.). In Limburg (Maastricht) worden de volgorde met de persoonsvorm niet-initieel absoluut gezien vaker gebruikt dan de volgorde 1-2+2, maar het percentage voor rood ligt met 33,3% wel boven het gemiddelde van 27%. In de overige regio's wordt de rode volgorde beduidend minder vaak gebruikt. In Utrecht komt de volgorde met de persoonsvorm initieel het minst vaak voor, namelijk in slechts 7,1% van de gevallen. In Utrecht wordt algemeen de groene volgorde bijzonder vaak gebruikt (cf. 3.4.).³¹ Het verschil tussen het gebruik van rood resp. groen in het noorden en zuiden van het taalgebied is ook bij de paratactische clusters sterk significant (Pearson $\chi^2 = 27,21$; $df = 1$; $p < 0,001$).

5.4. Samenvatting paratactische clusters

Terwijl in de paratactische werkwoordcluster van de adresformule de volgorde met de persoonsvorm vooraan duidelijk de voorkeur krijgt, worden in de paratactische constructies uit de overige oorkondetekstdelen vooral de twee varianten met de persoonsvorm in de finale resp. mediale positie ge-

³¹ Cf. ook Boonen (2010:299-353).

bruikt (2+2-1 en 2-1+2). Het verschil tussen de structuur van de clusters in de adresformule en die in de overige paratactische constructies met *sullen* is opmerkelijk: in de adresformule wordt de rode volgorde in 93,8% van de formules gebruikt – onafhankelijk van het schrijfcentrum. De rode volgorde is hier standaard. Maar in de paratactische constructies in de overige oorkonde-tekst wordt de rode volgorde in clusters met *sullen* slechts in 14,9% van de gevallen gebruikt.

► 3610 clusters Ø:	Vf+V 24,1%	↔	V+Vf 75,9%
adresformule:	Vf+V 93,8%	↔	V+Vf 6,2%
paratactische clusters:	Vf+V 27%	↔	V+Vf 73%
paratactische clusters <i>sullen</i> :	Vf+V 14,9%	↔	V+Vf 85,1%

5.5. De rode adresformule – een poging tot een verklaring

In paratactische clusters staat de persoonsvorm normaliter niet-initieel, vooral bij clusters met het hulpwerkwoord *sullen*. De samentrekking bevordert het gebruik van de rode volgorde met de persoonsvorm initieel dus niet. Maar hoe is het te verklaren dat de werkwoordelijke eindgroep in de bijzin van de adresformule een rode volgorde vertoont en deze structuur zich als standaardvolgorde voor de formule wist te vestigen? Voor een verklaring lijken mij de volgende aspecten van belang: de herkomst van de formules en de eigenschappen van het oorkondegenre.

De adresformule *allen denghenen die dese lettren sullen sien ende horen lesen* is in deze vorm al rond het jaar 1270 in Brugge gestandaardiseerd (cf. Boonen 2010: hoofdstukken 5.2, 6.3-6.5, cf. ook Marynissen 1999:148). We hebben gezien dat de rode volgorde in de 13de eeuw sowieso vaker gebruikt wordt dan in jongere teksten uit de 14de eeuw. Bovendien is het West-Vlaamse schrijfdialect – zoals we hebben gezien – gekenmerkt door een uitermate frequent gebruik van de rode volgorde in de werkwoordelijke eindgroepen (cf. 3.4.) en vooral ook in paratactische clusters (cf. 5.3.).³² De adresformule *allen denghenen die dese lettren sullen sien ende horen lesen* is door Brugse scribenten al in een vrij vroege periode van het Middelnederlands geformuleerd. Het is volgens mij niet verbazingwekkend dat we een rode volgorde in deze cluster aantreffen.

De samenwerking tussen Middelnederlandse scribenten in de verschillende schrijfcentra kan niet als bijzonder nauw worden beschreven (cf. Boonen

³² Voor het hulpwerkwoord *sullen* liggen de percentages voor de rode volgorde in documenten uit Brugge bij 50%, in documenten uit Gent bij 40,5%; in combinatie met *hebben* wordt de rode volgorde in deze schrijfcentra in 71,4% resp. 80,3% van de clusters gebruikt (cf. Boonen 2010:315v.).

2010:358v.). Desondanks lijkt het zo te zijn dat de adresformule als vast en stereotiep onderdeel van de oorkonde is doorgegeven aan andere schrijfcentra; de rode volgorde in deze formules is daarbij mede doorgegeven. De rode volgorde is als het ware de versteende volgorde in de adresformule. Zelfs in Utrecht, een van de ‘groenste’ schrijfcentra, wordt in de adresformule de volgorde met initiële persoonsvorm gebruikt (cf. Boonen 2010:323, 253v.). Ook in Friese documenten wordt in de adresformule de rode volgorde gebruikt, hoewel het Fries eigenlijk door het gebruik van de groene volgorde gekenmerkt is.

Het formulekarakter van de adresformule is blijkbaar belangrijker dan het regionale taalgebruik. Terwijl de groene volgorde de rode in de loop van de 14de en 15de eeuw bijna verdringt, blijft deze Brugse structuur in de adresformule als versteende uitdrukking bewaard.

6. Samenvatting en conclusies

De empirische analyse van 3610 werkwoordelijke eindgroepen heeft laten zien dat in de Middelnederlandse oorkondetaal uit de 13de en 14de eeuw beide volgordevarianten Vf+V en V+Vf naast elkaar voorkomen. De groene volgorde wordt over het algemeen vaker gebruikt dan de rode volgorde. Gedetailleerder diachroon onderzoek toont aan dat de rode volgorde in de 13de eeuw vaker voorkomt dan in de 14de eeuw, er zijn echter geen aanwijzingen dat de ene volgorde ouder moet zijn dan de andere (3.1.). Het gebruik van de volgorde wordt door verschillende factoren beïnvloed. Zo heeft het gebruikte hulpwerkwoord invloed op de volgorde (3.2.), bij *hebben* wordt de rode volgorde vaker gebruikt dan bij *sullen* en *sijn*. De structuur van de zin, de omgeving van de werkwoordelijke eindgroep (3.3.) bepaalt ook mede het gebruik van de rode resp. groene volgorde. Bovendien zijn er duidelijk geografische verschillen: in bepaalde schrijfdialecten wordt de rode volgorde vaker gebruikt dan in andere, waarbij een noord-zuid verschil naar voren komt (3.4.).

Het onderzoek van de meerledige clusters toont aan dat in deze constructies de volgorde met de persoonsvorm initieel de voorkeur krijgt (4.). In complexere, langere eindgroepen wordt ook in het moderne Nederlands deze volgorde vaker gebruikt, terwijl de volgorde met de niet-initiële persoonsvorm in kortere, minder complexe eindgroepen gebruikelijker is. Samentrekking heeft in het Middelnederlands blijkbaar geen versterkende invloed op het gebruik van de rode volgorde, integendeel: in de paratactisch opgebouwde eindgroepen die als vrij complexe werkwoordelijke clusters beschouwd kunnen worden, is de groene volgorde de gebruikelijke variant. De enige uitzondering vormt de paratactische cluster in de adresformule, waar de persoonsvorm *sullen* wél voornamelijk op de beginpositie gebruikt wordt. Deze volgorde is in de oorkondeformule die in Brugge geformuleerd werd, versteend bewaard gebleven.

Dr. **Ute K. Boonen**. Universität Duisburg-Essen, Fakultät f r Geisteswissenschaften, Germanistik/Nederlandistiek, 45117 Essen, Duitsland. E-mail: ute.boonen@uni-due.de.

37

Bibliografie

[Corpora]

Gysseling, Maurits (1977). *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, m.m.v. Willy Pijnenburg. Reeks I: Ambtelijke bescheiden. 's-Gravenhage, Nijhof (afgekort: CG).

Van Reenen, Pieter Th. & Maaikje J. Mulder (2002). *Corpus veertiende-eeuws Middelnederlands*, CD-Rom, versie december 2002 (afgekort: CRM).

[Secundaire Literatuur]

ANS = Haeseryn, Walter, Kirsten Romijn, Guido Geerts, Jaap de Rooij & Maarten van den Toorn (eds) (1997). *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen – Deurne, Nijhof e.a.

Arfs, Mona (2007). Rood of groen? De interne woordvolgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen in Nederlandse bijzinnen. In: *Neerlandistiek in contrast. Bijdrage xvide Colloquium Neerlandicum Gent*. 223-245.

Barbiers, Sjef & Hans Bennis (2010). De plaats van het werkwoord in zuid en noord. In: De Caluwe, Johan & Jaques Van Keymeulen (red.). *Voor Magda Devos bij haar afscheid van de Universiteit Gent*, Gent, Academia Press, 25-43.

Bech, Gunnar (1955). *Studien  ber das deutsche Verbum infinitum*. 1. Band. Historisk-filologische Meddelelser, bind 35, nr.2. Kopenhagen, Munksgaard.

Berteloot, Amand (1995). Das Mittelniederl ndische als Urkundensprache im 13. Jahrhundert. In: G rtner, Kurt & Günter Holtus (red.): *Beiträge zum Sprachkontakt und zu den Urkundensprachen zwischen Maas und Rhein* (= Trierer Historische Forschungen, 29), 173-196.

Boonen, Ute K. (2010). *Die mittelniederl ndische Urkundensprache in Privaturkunden des 13. und 14. Jahrhunderts: Vorlagen, Normierung, Sprachgebrauch*. Münster, Waxmann.

Boonen, Ute K. (2007). Syntactische variatie in 13de- en 14de-eeuwse oorkonden: Rood en groen in de adresformule. In: *Handelingen van de koninklijke commissie voor Toponymie & Dialectologie* (79), 165-194.

Burridge, Kate (1993). *Syntactic Change in Germanic. Aspects of language change in Germanic with particular reference to Middle Dutch*. Amsterdam, Benjamins.

Coussé, Evie (2003). Volgordevariatie en herinterpretatie van de tweeledige werkwoordelijke eindgroep in de bijzin. In: *Taal & Tongval* 55, 138-156.

Coussé, Evie (2006). De historische wortels van volgordevariatie in het hebben perfectum. In: *Taal & Tongval* 58/1, 250-277.

- Coussé, Evie (2008). *Motivaties voor volgordevariatie. Een diachrone studie van werkwoordsvolgorde in het Nederlands*. Ongepubliceerd proefschrift Universiteit Gent, Gent. Online op <http://hdl.handle.net/1854/12253>.
- De Meersman, Alfons (1975). De plaatsing in de bijzin van enkele hulpwerkwoorden en de aanvullende infinitief in 13de-eeuwse Gentse teksten. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, afl. 2, 234-254.
- De Meersman, Alfons (1980). Woordvolgorde in 14de-eeuws Brabants. In: *Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, afl. 1, 94-128.
- De Meersman, Alfons (1990). Bijzinsvolgorde in tweeledige ww-groepen. Een verkennende historische schets. In: *Taal & Tongval*, themanummer 3: Dialectsyntaxis, 152-185.
- De Schutter, Georges (1991). Syntactische verklaring voor werkwoordvolgordes. In: *De Nieuwe Taalgids* 84, 312-319.
- De Schutter, Georges (1996). De volgorde in tweeledige werkwoordelijke eindgroepen met voltooid deelwoord in spreek- en schrijftaal. In: *Nederlandse Taalkunde* 3, 207-220.
- De Schutter, Georges (2005). De tweeledige werkwoordelijke eindgroep: object van taalzorg? In: Hilligsmann, Phillippe. e.a. (red.): *Woord voor woord, zin voor zin. Liber Amicorum voor Siegfried Theissen*. Gent, 97-108.
- De Sutter e.a. = De Sutter, Gert, Dirk Speelman & Dirk Geeraerts (2007). Luisteren schrijvers naar hun innerlijke stem? De invloed van ritmische factoren op de woordvolgorde in geschreven werkwoordelijke eindgroepen. In: *Neerlandistiek.nl* [07.01].
- Duinhoven, Antonius Maria (1998). Concurrerende volgordepatronen in de werkwoordgroep. In: *Nederlandse Taalkunde* 2, 96-119.
- Dürscheid, Christa (2007). *Syntax. Grundlagen und Theorien*. 4., überarb. und erg. Aufl., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Eickmans, Heinz (2003). Aspekte einer niederrheinischen Sprachgeschichte. In: Besch, Werner e.a. (red.): *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*, 2. Aufl., 3. Bd., Berlin – New York, De Gruyter, 2629-2639.
- Haeseryn, Walter (1990). *Syntactische normen in het Nederlands. Een empirisch onderzoek naar volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep*. Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen. Nijmegen.
- Heersche, Johannes Petrus Gerardus (1991). *Syntactische verschijnselen in het Vroegmiddelnederlands. Een onderzoek naar de bouw van begin- en eindgroep in Vroegmiddelnederlands ambtelijk proza*. Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Amsterdam.
- Marynissen, Ann (1999): ... allen dengenen die dese letteren sien selen / selen sien ende horen lesen ... Over volgordevariatie in de werkwoordelijke eindgroep in

- de Middelnederlandse bijzin. In: E. Dijkhof, J. Goossens & J. Van Loon (red.): *Taal & Tongval*, themanummer 12: De verschriftelijking van het Nederlands, 136-158.
- Peters, Robert (2007). *Schreibsprachen*. www.manuscripta-mediaevalia.de/gaeste/Schreibsprachen/index.html, links: Osniederländisch, Groningisch-Ostfriesisch (laatst geactualiseerd op 13-03-2007).
- Pittner, Karin & Judith Berman (2007). *Deutsche Syntax. Ein Arbeitsbuch*. 2. Aufl., Tübingen, Narr.
- Pollman, Thijs & Arie Sturm (1978). *Over zinnen gesproken. Termen en begrippen van de traditionele grammatica*. 2e druk, 2e oplage. Culemborg, Educaboek e.a.
- R Development Core Team (2011). *R: A language and environment for statistical computing*. R Foundation for Statistical Computing, Vienna, Austria. ISBN 3-900051-07-0, URL <http://www.R-project.org/>.
- SAND = Barbiers, Sjef, Johan van der Auwera, Hans Bennis, Eefje Boef, Gunther De Vogelaer & Margreet van der Ham (2008). *Syntactische Atlas van de Nederlandse Dialecten*. Deel ii, kaarten / commentaar, Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Stroop, Jan (1970). Systeem in gesproken werkwoordsgroepen. In: *Nederlands Dialectonderzoek. Artikelen uit de periode 1927-1982*, uitg. door Jan Stroop 1983, Amsterdam, Huis aan de Drie Grachten, 247-264.
- Swerts, Marc (1998). Ritme als verklarende factor voor de keuze tussen groene en rode werkwoordsvolgorde in het Nederlands. In: *Nederlandse Taalkunde* 3, 299-308.

Appendix

Data voor tabel 7, absolute getallen

40

	<i>zinstructuur</i>	<i>13de eeuw</i>		<i>14de eeuw</i>	
		<i>rood</i>	<i>groen</i>	<i>rood</i>	<i>groen</i>
<i>sullen</i>	[-CMS],[-LZ]	6	16	12	37
	[+CMS],[+LZ]	39	47	41	141
	[+CMS]	69	137	94	331
	[-CMS]	38	40	35	89
	[+LZ]	67	76	64	193
	[-LZ]	40	101	65	227
	[-CMS],[+LZ]	34	23	23	55
	[+CMS],[-LZ]	33	88	254	201
<i>hebben</i>	[-CMS],[-LZ]	8	21	6	45
	[+CMS],[+LZ]	68	54	82	179
	[+CMS]	101	134	114	376
	[-CMS]	102	74	48	239
	[+LZ]	163	109	173	372
	[-LZ]	40	99	39	243
	[-CMS],[+LZ]	97	53	91	195
	[+CMS],[-LZ]	33	78	229	197
<i>sijn</i>	[-CMS],[-LZ]	12	114	18	231
	[+CMS],[+LZ]	5	39	57	143
	[+CMS]	34	283	116	392
	[-CMS]	45	218	24	427
	[+LZ]	38	367	64	342
	[-LZ]	41	367	76	477
	[-CMS],[+LZ]	31	90	7	196
	[+CMS],[-LZ]	25	260	305	246